

הערות על חוק הראיות הרצוי

מאת
פרופ' א' הרנון

א. מבוא

בספטמבר 1981 נתפרסמה ב"הפרקליט" הצעת חוק הראיות, תשמ"א, שהוכנה על-ידי פרופ' אורי ידין ז"ל, ואחרים שסייעו לו – שחיקרא להלן "הצעת ידין". בעקבות ביקורת שנתמתחה על ההצעה מעברים שונים פנה היועץ המשפטי לממשלה באמצע 1983 אל השופט משה לנדוי וביקש ממנו להכין הצעה של חוק ראיות חדש, והועמד לרשותו צוות מייעץ מבכירי משרד-המשפטים. השופט לנדוי סבר שאין מקום להכנת הצעת חוק חדשה לגמרי, אלא יש להעדיף את הדרך של תיקונים להצעת ידין. המלצותיו הינחו את משרד המשפטים בהכנת התזכיר שבפנינו. הצעת חוק הראיות, תשמ"ה – 1985, מבוססת הן על הצעת ידין והן על המלצותיו של השופט לנדוי.

טוב עשו היועץ המשפטי לממשלה והנהלת משרד-המשפטים שלא המשיכו את תהליך החקיקה עם הצעת ידין, אלא התחשבו כביקורת. יש אפוא להחזיק טובה לשופט לנדוי ולצוות המייעץ ולעובדי מחלקת-החקיקה במשרד-המשפטים, על הזמן והמאמצים הרבים שהקדישו בהכנת החוק המוצע.

הצעת ידין ביקשה להכניס שינויים קיצוניים ומרחיקי-לכת ולחולל כמעט מהפכה בדיני הראיות. ההצעה החדשה אשר בפנינו מתונה קצת יותר והתירושים בה קצת פחות דרסטיים. כללית, המגמה הזאת נראית בעיני כרצויה. עם זאת, יש לי הערות שונות על המבנה ועל השיטה – על ה"יש" ועל ה"אין"; כלומר: על תוכן ההסדרים שבחוק המוצע ועל מה שחסר בו. על חלק מן ההערות הללו אדבר הערב וכן אוסיף מהו – לדעתי – תהליך חקיקה נאות בתחום זה. ואפתח בעניין מטרת החוק המוצע והיקפו.

ב. קודיפיקציה או חוק מתקן

בדברי המבוא להצעת ידין נאמר, כי מטרת החוק המוצע היא "לכנס את דיני הראיות בשלמותם בחוק אחד חדש, בעל אופי קודיפיקטיבי, המסוגל להתפרש מתוך עצמו...".¹ ואכן, מקובל לומר כי האפיונים או סימני ההיכר של קודקס הם חמישה:²

ראשית – הסדר חקיקתי שלם, שתימצא בו תשובה לכל דיני הסוגיה.
שנית – הסדר שיטתי מסודר ומאורגן מבחינה הגיונית ומדעית.

1 ראה המבוא להצעת חוק הראיות החדש, הפרקליט לד (תשמ"א) 138.

2 ראה, למשל, א' ברק, "לקראת קודיפיקציה של המשפט האזרחי", עיוני משפט ג (תשל"ג – 1973), 5, 6–7 והמקורות המובאים שם בהערות 8–10.

שלישית – הפשטה, קביעת עקרונות כלליים שעל־פיהם ניתן לפתור בעיות קונקרטיות.
רביעית – רוחב יריעה, ניסיון להקיף תחום נרחב.
חמישית – חדשנות, הדין הקודם מתבטל ורק החוק החדש מהווה מקור לדין הקיים.

ננסה לבחון את החוק המוצע מנקודות־מבט אלה.

אחת מהערות הביקורת על הצעת דין היתה בומנו, שההצעה לוקה בחסר: שלא היתה כל התייחסות לכמה נושאים מרכזיים כגון כללי נטל ההוכחה ומידות ההוכחה, במשפטים אזרחיים ובמשפטים פליליים, הכללים בדבר ראיות על מעשים דומים – כולל הרשעות קודמות, ועוד. היה אפשר לצפות לכך שההצעה החדשה תבוא ותמלא את החסר. אולם מסתבר שאין הדבר כך – ותבל. כמעט שאין נושא נוסף המוסדר בהצעה החדשה; יש רק שינוי כללי בהנחיית בית־המשפט בעניין הנוגע לראיות שאין עליו הוראה בחוק – סעיף 59 להצעה החדשה שעליו אדבר עוד מעט קט. חסרים אפוא בהצעה החדשה כמה מסימני־ההיכר של קודקס: אין זה הסדר חקיקתי שלם ולא נעשה ניסיון להקיף את התחום כולו.

השופט לנדוי לא התעלם כלל משאלה זו – כפי שעולה מן הדו"ח המפורט והמנומק שהגיש ליועץ המשפטי לממשלה המחזיק קרוב ל־30 עמודים של חומר מאלף (ואשר חבל שלא פורסם!) ומדבריו בכנס זה (ראה לעיל).

במקום להשלים את הצעת החוק על ידי הוספת הוראות על אותם נושאים כלליים וספציפיים שהיו חסרים בהצעת דין, העדיף השופט לנדוי ש"החסר יתמלא על ידי הפנייה אל מקורות אחרים לקביעת הדין", ובין המקורות האחרים הוא מציין בעיקר את ההלכות שנפסקו על־ידי בתי־המשפט בישראל, מאז הקמת המדינה ועד היום (עוד ראיה שאין בפנינו קודקס).

וכאן יש מקום לשאול: מדוע לא להשלים את ההצעה, כך שנקבל מעשה חקיקה מקיף המשתדל להסדיר את התחום כולו, כפי ששם החוק כבר מחייב "חוק הראיות" וכפי שנעשה אצלנו בהרבה תחומים אחרים?

לדעת השופט לנדוי הנושאים שלא הוסדרו בהצעה "אינם ניתנים על נקלה להגדרה בלשון החוק החרות, אלא הם מתאימים יותר לחקיקה שיפוטית". האומנם? מעיון בחוקי ראיות שהוכנו במדינות אחרות, כגון בארצות־הברית או בקנדה, ניתן להיווכח שכולם מסדירים נושאים אלה בדרך זו או אחרת. ראה, למשל, Model Code of Evidence, 1942 ה־1953 Uniform Rules of Evidence, או מעשה החקיקה החדש יחסית מ־1975 ה־Federal Rules of Evidence או ה־Evidence Code הקנדי.

זאת ועוד: האם הנושאים הכלולים בהצעה החדשה – כגון עדות שמיעה או הודאות נאשמים מחוץ לבית־המשפט או ראיות חסויות – האם נושאים אלה "ניתנים על נקלה להגדרה בלשון החוק החרות"? – ברור שלא. כלומר: הקושי לנסח את הכללים (דבר שאיני מזלזל בו כלל) אינו צריך להיות השיקול המנחה, מה לכלול ומה לא לכלול בהכנת חוק ראיות חדש ומקיף.

ג. על החסר בהצעה החדשה

טוב שהחוק החדש בא להחליף חיקוקים רבים – עות'מניים, מנדטוריים וישראליים. ראה רשימת הביטולים בסעיף 62. אולם דומה שהמלאכה אינה שלמה, למשל, לגבי

עדות ילדים. החוק לתיקון דיני הראיות (הגנת ילדים), תשט"ו – 1955, אשר כשמו כן הוא: הוא דן בעדות ילדים בעבירות מין, ומן הראוי היה להעביר לחוק המוצע את עיקרי הוראות החוק הזה ולהוסיפו לרשימת הכיטולים³. מאחר שהזכרתי את חוק הגנת ילדים, ברצוני להתייחס לתפקיד נוסף המוטל על אלה המחברים הצעות חוק מקיפות: להעריך מחדש הסדרים קיימים תוך התחשבות בביקורת שהושמעה בפסיקה ובספרות המשפטית. 30 שנה עברו מאז חוקק חוק הגנת ילדים, אך טרם נסתיים הוויכוח בשאלה, האם זהו גם הדין הרצוי, שמא ניתן לשמור על שלומם הנפשי של הילד, בלי לשלול לחלוטין את האפשרות שהשופט יראה את הילד. כפי שהשופטת הדסה בן-עתו כותבת בפסק-הדין שנתנה בע"פ ת"א 906/83 (לא פורסם):

"מבלי לפגוע כהוא זה בעבודה היפה והמסורה שעושים חוקרי הנוער, אני מוצאת לנכון לחזור על דברים שאני אומרת מזה כמה שנים בנושא זה. בזמנו הייתי בין המבצעים על חקיקת חוק הגנת ילדים... אולם לאחר שהצטבר נסיון לא מועט בבתי המשפט, נראה לי שהגיע הזמן שהמחוקק ישקול מחדש אם אין מקום לתיקון החוק... נראה לי שניתן להביא את הילד ללא דיחוי ללשכת השופט, על מנת שהשופט יחקור אותו בנוכחות חוקר נוער ועל מנת שהסניגור ימציא לשופט את השאלות שהוא מבקש להציג לילד... ולוותר על נוכחות הנאשם.."

סוגיה אחרת הראויה בהודמנות זו לעיון מחדש היא סוגיית הראיות החסויות. בעקבות הערות שהושמעו על הצעת דין, אמנם הוכנסו כמה תיקונים בהצעה החדשה, שעליהם יש לברך. כן הוספו חסיונות (עדות בני-משפחה ועדות על חיי אישות). פרט לכך הועתקו ההוראות הקיימות אשר בפקודת הראיות. אשר לדין הקיים על התקשרויות המבוססות על יחסי אמון, יש הטוענים כי לגבי אחת ההתקשרויות החסיון קיצוני מדי ולגבי התקשרויות אחרות הדין לוקה בחסר. התקשרות שבה החסיון קיצוני מדי – היא יחסי עו"ד ולקוח – כאשר החסיון הוא מוחלט. התקשרויות שאין בהן כל חסיון – הן של עיתונאים, עובדים סוציאליים, עובדי חבורות רחוב או תוקרים במדעי החברה – בעיקר לגבי מקורות המידע שלהם. השופטת שושנה נתניהו, למשל, במאמר שפרסמה בספר זוסמן, סבורה שבהתקשרויות שבין עו"ד ללקוח שוב אין הצדקה לחסיון מוחלט אלא רק לחסיון יחסי – כדוגמת החסיון הרפואי. כלומר: לבית-המשפט יהיה שיקול דעת לדחות את טענת החסיון המקצועי אם – לדעתו – הצורך לגלות את הראיה לשם עשיית צדק עדיף מן העניין שיש לא לגלותה⁴. מאידך גיסא, טענו כבר מבקרים מספר, ולאחרונה גם השופטת נתניהו, כי מן הראוי להרחיב את מסגרת החסיונות היחסיים כך שיכללו את כל

3 ואם לגבי ההוראות המעטות, הנוגעות בעיקר לחקירה המשטרית, תועלה הטענה שאין הן שייכות לחוק הראיות, הרי ניתן להעבירן לחיקוק אחר, כגון חוק סדר הדין הפלילי.

4 ראה ספר זוסמן, עמ' 304.

המקצועות "שבהם האמון ושמירת הסודיות הם ביסוד היחסים שבין בעל המקצוע ללקוחו"⁵.

והנה, בחוק המוצע או בדברי ההסבר אין שום ביטוי לדברי הביקורת האלה על הדין הקיים ולמחשבות שהועלו על הדין הרצוי בעניין עדות ילדים בעבירות מין או בעניין הראיות החסויות. אין כל אזכור של עובדים סוציאליים, עובדי חבורות רחוב או חוקרים במדעי החברה, או עיתונאים, המתנגדים לגלות מקורות מידע. כיוון שקיבלתי וקראתי את דו"ח השופט לנדוי, אני חייב להוסיף כי בדו"ח אמנם יש התייחסות לשאלת החסיון העיתונאי. השופט לנדוי מציין שיש על כך המלצות בדו"ח אחר, של ועדת בכור מ-1982 על פרסום שמות של חשודים ופרסום הליכי בדיקה וחקירה של חשדות. אין הדו"ח מגלה מה היו המלצות ועדת בכור. השופט לנדוי מסיים את דבריו בנקודה זו בכך שלדעתו הנושא, "מסובך וראוי לדיון יסודי נפרד". עם כל הכבוד, לי נדמה שזוהי דווקא השעה הנכונה לכך. זה הזמן להסדיר את הנושא בחוק הראיות המוצע. העובדה שיש המלצות של ועדה ציבורית מ-1982 יכולה לסייע בחיבור ההוראות המתאימות.

לגבי חסיון ההתקשרות שבין עו"ד ללקוח זכורה פרשת החיפוש במשרדם של עורכי-הדין מירון ומנדלוביץ, שבה דן השופט ד"ר צבי כהן. נתברר כי בסוגיה זו יש בעיות הטעונות פתרון חקיקתי. אולם גם על כך אין שום התייחסות בחוק המוצע ולא בדברי ההסבר. השופט לנדוי מוסר בדו"ח כי שמע שנושא זה יידון במשרד-המשפטים ולצורך זה תוקם ועדה מיוחדת, ולכן החליט שלא להיכנס אל "סוגיה סבוכה זו" (שם). אכן, גם במעשה חקיקה שטורחים לעשותו מקיף וממצה, אי-אפשר להבטיח שבעתיד לא יתגלו ליקויים ושתהיה בחוק תשובה לכל שאלה, כפי שאומר פרופ' ברק: "כל עוד פעולת החקיקה היא פעולת אנוש יהיו בה ליקויים"⁶. אולם האם זה סביר להסכים עם מדיניות חקיקה אשר לפיה מתוכנן מראש להשאיר די הרבה לקונות בחיבור חוק חדש וחשוב כמו חוק הראיות?!

ייתכן שאין זה נכון לחשוב שהשופט לנדוי היה צריך לפרט כל הנושאים שמישהו העיר עליהם, ובמיוחד אם הם נמסרו לטיפולן של ועדות אחרות, אולם דומה כי גישתנו יכולה להיות אחרת כלפי משרד-המשפטים, המנווט את הקמתן של כל אותן ועדות שונות ואת פעולתן, ואשר אצלו מתגקנות כל ההערות על הדין הקיים – מן הפסיקה ומן הספרות המשפטית. ממשרד-המשפטים נראה לי, כי מותר לנו לצפות שלא ישאיר מראש את אותן לקונות, כדי שחוק הראיות החדש אמנם יהיה מקיף וממצה במידה מירבית.

ד. השלמת ההצעה החדשה על-ידי הפניה למקורות אחרים

לפי סעיף 59 להצעה החדשה, שאלה של דיני ראיות אשר אין עליה הוראה בחוק המוצע, או כחיקוק אחר, ינהג בה בית-המשפט בהתאם להלכה הפסוקה, כולל זו שנפסקה לפני תחילתו של החוק המוצע (ורק באין הלכה פסוקה, ינהג בית-המשפט בדרך הנראית לו טובה ביותר לעשיית משפט צדק).

5 שם, בעמ' 303.

6 ברק (לעיל, הערה 2), 7.

משמעות ההוראה היא כי בכל מקרה שתושמע, במהלכו של משפט אזרחי או פלילי, התנגדות לראיה על יסוד ההלכה הפסוקה שקדמה לחוק החדש, יהא צורך בהכרעה שיפוטית מיידית אם החוק החדש יצר לקונה או קבע הסדר שלילי — "שתיקה רועמת". ההכרעה תהיה לעתים קשה ביותר נוכח האמור בסעיף 3 להצעה החדשה: "כל דבר העשוי להביא לידי הוכחת נידן קביל כראיה, בכפוף לאמור בחוק זה". נקח לדוגמא את הכלל הפוסל ראיות על מעשים דומים או על הרשעות קודמות, שחשוב בעיקר כפלילים. זהו הכלל, אשר בית-המשפט העליון אמר עליו, כי "לפי רוחם של עקרונות הצדק, בהם הורגלנו בהשראת המשפט המקובל, עלולה לצמוח מהכאת ראיות כאלו לפני הרשעת הנאשם, סכנה ממשית של יצירת משפט קדום...".⁷ והנה, בחוק המוצע אין שום התייחסות מפורשת לכלל יסודי זה; והתמוה במיוחד הוא שגם בדברי ההסבר אין מלה על נושא מרכזי כזה — לא ב"מבוא" ולא ב"עיקרים". האם סעיף 3 מבטל מכללא את הכלל הפוסל ראיות על מעשים דומים או שתוקפו נשמר על-פי סעיף 59, כהלכה פסוקה?

אם התכוונו לשמור על הכלל הפוסל, היה צריך לומר זאת במפורש בחוק, כדי להסיר ספקות. ואם כוונת מחברי ההצעה היתה לבטל את הכלל הפוסל, מן הראוי היה לנמק שינוי כה יסודי בדברי ההסבר. כן היה צריך אז לשקול אם יש טעם לשמור על הכלל של סעיף 163 בחוק סדר הדין הפלילי האומר שנאשם אשר בחר להעיד לא יישאל בחקירה שכנגד שאלות בעניין הנוגע להרשעותיו הקודמות, מלבד אם הביא ראיה על אופיו הטוב.

ה. עדות שמיעה (סעיף 17)

- (1) בזמנו הסתייגתי מהצעתו של פרופ' ירין לבטל כליל את הכלל הפוסל עדות שמיעה⁸, ואני שמח להיווכח שגם מחברי ההצעה גורסים כך.
- (2) עם זאת, נראה לי שגם ההצעה החדשה היא קיצונית ביותר. עדות שמיעה מכלי ראשון היא כבר הרחבה די ניכרת. לאפשר קבלת עדות שמיעה מכלי שני או שלישי ("יר שנייה" ואילך), ואפילו במשפט פלילי — הוא דבר מרחיק-לכת! כך שהסדר המוצע הוא למעשה די קרוב לביטול הכלל הפוסל עדות שמיעה.
- (3) מן הדו"ח של השופט לנדוי (פיסקה 16) אני מבין, כי סעיף 17(ג) נוסח בהשפעת התקנות הפדרליות שבארצות-הברית. אולם חשוב להדגיש את ההבדלים שבין התם להכא:

בתקנות הפדרליות נקבע תחילה הכלל הפוסל עדות שמיעה, ולאחריו מופיעה רשימה מפורטת של 27 חריגים (4+23) — וזהו ההסדר העיקרי של הסוגיה. כדי שלא לנעול דלת בפני האפשרות שבעתיד ייתקלו בנסיבות שלא יכלו לחשוב עליהן מראש, הוסיפו חריג שיורי (A residual exception), שלפיו קבילה גם כל אמרה, שאינה נופלת

7 ע"א 104/62 לנגליב ג' מלמד, פ"ד טז, 1888.

8 ראה א' הרנון, "היש מקום למהפכה בדיני הראיות"? משפטים יב (תשמ"ג) 575, 585 — 586.

במסגרת אחד החריגים הקודמים, אם יש לה ערובה של מהימנות הדומה לזו של 27 החריגים; וכן אם מתקיימים תנאים מספר, כמפורט שם. הן דברי ההסבר של "סעיף עוללות" זה והן הפסיקה שהתייחסה אליו מציינים שזהו חריג שיורי צר, שאין כל כוונה שיופעל הרבה.⁹ ואילו הכא, בחוק המוצע בפנינו, אין כל פירוט של חריגים, שבסופו "סעיף עוללות" שיורי ומצומצם. סעיף 17(ג) הוא אחת משתי הדרכים הרגילות לקבלת עדות שמיעה — כך שהחשש להתרת הרצועה הוא ניכר. על עדות שמיעה אסתפק הפעם בהערות קצרות אלה, כי ברצוני לעמוד ביתר הרחבה על סוגיה מרכזית אחרת: הודאות וראיות אחרות שהושגו שלא כדין.

1. הודאות וראיות אחרות שהושגו שלא כדין

1. כללי

בחוק חדש ומקיף בתחום כלשהו מבקשים בדרך-כלל למצוא אחת מן שתיים: הסדרים חדשים כחלק ממדיניות משפטית כוללת בנושאים קרובים או אם אין מדיניות ברורה באותם נושאים, וכמיוחד אם יש אפילו גישות סותרות, הרי הכנת החוק החדש יכולה להיות הזדמנות נאותה לגבש קו עקבי חדש.

על הדברים האלה חשבתי כאשר הגעתי לעניין קבילות ההודאות שנאשם מוסר מחוץ לבית-המשפט. נושא זה הוא בעצם חלק מסוגיה יותר רחבה של ראיות אשר הושגו באמצעים בלתי-חוקיים או בלתי הוגנים; שהרי גם בקביעת כללי ההודאה וגם בקביעת הכללים של ראיות אחרות אשר הושגו שלא כדין, אפשר לומר כי עומדים בפני הדילמה המפורסמת: הצורך לחשוף את האמת, מזה, מול הצורך להגן על האינטרסים הראויים של הנאשם, מזה.

והנה, מהו המצב המשפטי הקיים אצלנו? בחוק החרות קיימת הוראת סעיף 12 לפקודת הראיות על תנאי הקבילות של הודאות, אך אין הסדר סטטוטורי כללי של ראיות אחרות שהושגו שלא כדין. עם זאת, בשני חוקים יש כללי פסילה מיוחדים: בחוק האזנת-סתר יש פסילה מוחלטת של דברים שנקלטו בהאזנת-סתר בניגוד לחוק (סעיף 13), ובחוק הגנת הפרטיות יש כלל פסילה יחסי (סעיף 32) האומר, כי "חומר שהושג תוך פגיעה בפרטיות יהיה פסול לשמש ראיה בבית-משפט...זולת אם בית המשפט התיר, מטעמים שיירשמו, להשתמש בחומר". כלומר: העניין מסור לשיקול-הדעת של בית-המשפט.

בהצעת חוק סדר הדין הפלילי (אמצעים משטרתיים), תשמ"ד — 1984, שהכין השופט ד"ר ביין עבור ועדת השופט דב לוין, יש שתי גרסאות חלופיות של כלל פסילה. אשר לפסיקה, בית-המשפט לא קלט מעולם את כלל הפסילה הקיצוני שהתפתח בארצות-הברית, ואף לא את הכלל האנגלי שלבית-המשפט יש שיקול דעת לפסול ראיה. אולם היו מקרים ששופטים הזהירו כי אם המשטרה לא תתקן את דרכיה, ישקלו להבא אם לא ראוי לאמץ את כלל הפסילה האמריקני. כמו-כן הוחלט פעם¹⁰ "להפחית

9 ראה, למשל, *McCormick on Evidence*, sec. 324.1 (3rd ed., 1984).

10 בפרשת מאיר, ע"פ 559/77, פ"ד לב(2) 180, 182.

ממשקלן של ראיות (מהימנות) עד כדי אפס", כאשר המשטרה לא הזמינה את הסניגור למסדר תמונות — פסק־דין שהניע את חברנו מר משה בן־זאב לעורר במאמר את השאלה: "האמנם נפרצה הדרך לעקרון הפסילה של ראיות שהושגו שלא כהלכה?"¹¹. ובשנים האחרונות החליט בית־המשפט העליון, ברוב דעות, להחיל את כלל הפסילה של חוק הגנת הפרטיות על ראיה שהושגה כתוצאה מהשקיית אדם במי־מלח בעל־כורחו — זוהי פרשת ועקניץ¹². היה אמנם דיון נוסף, אך פסק־הדין טרם ניתן.

אשר על כן קשה לומר שכל ההסדרים וההלכות האלה נובעים ממדיניות משפטית ברורה ועקיבה. למשל, האם האזנת־סתר איננה אחת הצורות של פגיעה בפרטיות? ואם כן, מדוע יש כללי פסילה שונים בשני החוקים האלה¹³? ובמה חמורה יותר האזנת סתר במשך זמן קצר ביותר, ללא היתר כדין, שאמנם סבלה דיחוי אך הביאה להשגת ראיה חיונית העשויה להספיק להרשעת פושע מסוכן, מהודאה בעבירה לא־חמורה שהושגה כתוצאה מהתעללות בנחקר ומהשפלתו? מהי ההצדקה לכך שהראיה הראשונה — באמצעות האזנת סתר — פסולה אוטומטית, בלא כל שיקול־דעת, ואילו ההודאה במקרה השני עשויה להתקבל כראיה, אם לדעת בית־המשפט לא נפגע "רצונו החופשי" של הנחקר?

הדין הישראלי מדבר אפוא ב"הרבה קולות", ולא תמיד בקולות משכנעים ביותר. נוכח המצב הזה, שאלכס שטיין במאמרו המעניין על האזנת סתר, היטיב לכנות אותו "איי־סימטריה נורמטיבית"¹⁴, היה ראוי — לדעתי — שכל הסוגיה הזאת תעסיק את מחברי חוק הראיות החדש, מתוך כוונה להכניס קצת סדר במכלול ההסדרים המשפטיים האלה ולגבש איוו מדיניות כוללת.

בפרשת ועקניץ הנ"ל, השופט ברק סבר, כידוע, בדעת מיעוט, שאין להחיל את חוק הגנת הפרטיות על החקירה המשטרתית. הוא התנגד אז לחקיקה שיפוטית, כי לא הוצגה בפני בית־המשפט "תשתית אינטלקטואלית ראויה". כמה מן השאלות שהוא מעלה, ראיות — לדעתי — שיעמדו לנגד עיני המחוקק. וכך הוא אומר שם בין השאר¹⁵:

"אין אנו יודעים את היקף התופעה של גביית ראיות שלא כדין על־ידי המשטרה. אין אנו יודעים, מה השפעה תהא, בחברה הישראלית, לכלל הפסילה על התנהגות

11 הפרקליט לב (התש"ם) 466.

12 בג"צ 249/82, פ"ד לז(2) 393.

13 פגיעה בפרטיות, לפי חוק הגנת הפרטיות, כוללת גם האזנה האסורה על־פי חוק כלשהו, וחוק הגנת הפרטיות הרי נחקק לאחר חוק האזנת סתר. אף־על־פי־כן, סעיף 13 לחוק האזנת סתר עומד בחוקפו כהוראה מיוחדת (lex specialis), לעומת סעיף 32 לחוק הגנת הפרטיות, המהווה הוראה כללית. ראה בג"צ 82/83 עליה, פ"ד לז(2) 738, 741. לדיון יותר נרחב בשתי הוראות אלו, ראה N. Zaltzman, "The Consequences of Secret Monitoring in Criminal Proceedings", *Israeli Reports to the XII International Congress of Comparative Law*, (S. Goldstein, ed.), 368, 370—372, Jerusalem 1986.

14 א' שטיין, "האזנת סתר ומעקבים אלקטרוניים נסתרים כאמצעים לקידומה של חקירה פלילית ובטחונות", משפטים יד (תשמ"ה) 527, 551, הערה 95.

15 פ"ד לז(2) 422.

המשטרה, והאם יש לו לכלל זה אפקט חינוכי כלשהו. האם כלל הפסילה הוא האמצעי היחיד לחינוך המשטרה? מהו נסיוןן של מדינות אחרות? הנפסול ראייה, שהושגה בדרכים פסולות, מכל וכל? הנבחין בין ראיות שונות לבין דרכים פסולות שונות? הניתן שיקול דעת לבית המשפט? על-פי אלו מבחנים?"

ושאלתי-אני היא: האם לא רצוי היה שמחברי חוק הראיות המוצע יתמודדו עם השאלות הללו ועם אחרות כיוצא בהן? — שאמנם משימה לא קלה היא, אך חשובה. המעיין בתזכיר נוכח שההתייחסות היא רק להודאות. אין כל הצעה לקבוע כלל בדבר ראיות אחרות שהושגו באמצעים בלתי-חוקיים או בלתי-הוגנים, ואין כל דיון בסוגיה הרחבה ובהסדרים השונים שעליהם דיברתי.

2. המצב המשפטי כיום באנגליה

דומה שזהו אחד התחומים שבו העיון ההשוואתי יכול לתת פרספקטיבה טובה. לכן ברצוני להוסיף כמה מלים על המצב המשפטי באנגליה — מדינה, אשר לאחרונה חלה בה התפתחות מאוד לא-שגרתית. כפי שנראה מיד, גרסה ב של סעיף 37 דומה לחלק מן ההסדר החדש באנגליה.

ראשית, זוהי הפעם הראשונה שבאנגליה הוחלט כי את הסוגיות הללו יש להסדיר בחקיקה ולא להסתפק בהלכות המשפט המקובל. כך נתקבל ב-1984 ה-Police and Criminal Evidence Act, יחד עם ה-Codes of Practice. רוב ההוראות עומדות להיכנס לתוקפן בינואר 1986, כלומר: חקיקה חדישה ביותר! שנית, ועדות הריפורמה ומחברי הצעות החוק הגיעו למסקנה שכאשר קובעים את דיני ההודאה, צריך בעת-זו-בעונה-אחת לעשות עוד שני דברים:

- (א) לקבוע כלל סטטוטורי, שלבית-המשפט יש שיקול-דעת שלא לקבל ראייה בגלל הדרך שבה הושגה; וכן
- (ב) להסדיר סטטוטורית גם את כללי החקירה המשטרית ואת הפיקוח על התנהגות המשטרה.

שלישית, בחוק האנגלי החדש נקבעו שני כללי פסילה של הודאות. הכלל האחד אומר כי קבילות ההודאה מותנית בכך שהתביעה תשכנע את בית-המשפט, ומעבר לכל ספק סביר — כי ההודאה לא הוצאה מפי הנאשם על-ידי oppression — לחץ, מועקה. לא הצליחה התביעה להוכיח זאת, ההודאה תיפסל, גם אם היא אמת. זהו אפוא כלל פסילה החלטי אשר התקבל באנגליה בתקופה שהמפלגה השמרנית בשלטון, אשר אחת ממטרותיה המוצהרות היא הגברת חוק וסדר (!) ו-oppression מוגדר בחוק כך:

"... 'oppression' includes torture, inhuman or degrading treatment, and the use or threat of violence (whether or not amounting to torture)".

הגדרה זו מבוססת על האמנה האירופאית לזכויות האדם, ויש כבר פסקי-דין של בית-הדין האירופאי לזכויות האדם, אשר דנים במשמעות המונחים האלה. לפי הכלל

השני, שהוא קצת יותר מסוכך, על התביעה לשכנע שההודאה לא הושגה כתוצאה מדבר שנאמר או שנעשה, אשר עשוי להפוך הודאה לבלתי-מהימנה. לא הצליחה התביעה להוכיח זאת, תיפסל ההודאה, אף אם ייתכן שבמקרה הקונקרטי ההודאה היא אמת. עם זאת הוסף בחוק כי אי-קבילות ההודאה אינה מתפשטת גם על עובדות אובייקטיביות שנתגלו כתוצאה מהודאה כזאת, כך שנדחה במפורש הרעיון של "פירות העץ המורעל".

כיצד הגיעו באנגליה למצב המשפטי שתיארתי?

(א) התהליך החל בשנת 1964 וכעבור שמונה שנות עבודה נתפרסם ה-11th Report המפורסם ובו שורה ארוכה של המלצות לשנות באמצעות חקיקה את דיני הראיות. אחת ההמלצות היתה לצמצם בצורה דרסטית את זכות השתיקה. אולם בגלל ההתנגדות החריפה שקמה להמלצה זו לא היה אז כל המשך ליתר ההמלצות והיה נרמה שכל העבודה הושקעה לשווא.

(ב) בשנת 1977 נתמנתה ועדה חדשה, ה-Royal Commission on Criminal Procedure. הוועדה היתה בת 16 חברים; היו"ר לא היה משפטן אלא היסטוריון, ובין חבריה היו לא-משפטים נוספים, כמו סוציולוג ואנשי ציבור שונים.

ביוזמת הוועדה המלכותית נערכו 12 מחקרים (ראה The Research Series שכתוספת), בנושאים כמו אלה שהעלה השופט ברק לעיל.

חברי הוועדה התפלגו לצוותים מספר וביקרו בשש מדינות, כדי להכיר מקרוב את סדר הדין הפלילי ודיני הראיות באותם מקומות. הם שקלו גם ביקור בישראל – אך זה לא יצא לפועל...

הפעם כבר היו תוצאות חיוביות יותר לעבודת הוועדה. הרו"ח, שיצא במתכונת של ספר, ראה אור בתחילת 1981. לאחר דיונים נוקבים בשתי הצעות חוק שהממשלות הגישו לפרלמנט, נתקבל סופית החוק ב-1984: Police and Criminal Evidence Act. עבודות הריפורמה נמשכו אפוא למעלה מ-20 שנה¹⁶.

בדיעבד התברר כי העמל, שהושקע על-ידי הוועדה הראשונה, לא היה לשווא; כי בכמה נושאים מרכזיים אימץ המחוקק דווקא את המלצות הוועדה הראשונה. נחזור כעת ארצה, אל החוק המוצע בפנינו.

3. על תהליך החקיקה בעניין קבילות הודאות

(א) הצעת ידן

סעיף 36 בהצעת ידן קבע את התנאים הבאים לקבלת אמרה של הנאשם כראיה:

"תנאים לקבלת אמרה כראיה

36. אמרה של אדם לא תשמש ראיה נגדו במשפט פלילי שהוא נאשם בו, אלא אם שוכנע בית-המשפט שהנאשם נתן אותה מרצונו החפשי, ושלא כתוצאה מאלימות, מאיום או מפיתוי, או ששוכנע, מתוך האמרה או בדרך אחרת, שהיא אמרת אמת".

16 יצוין כי בארצות-הברית תהליך הקודיפיקציה של דיני הראיות התמשך על-פני תקופה של 35 שנה לערך.

החלק הראשון משקף, למעשה, את הדין הקיים בשינוי קל. אולם החלק השני, הסיפא, הוא הפרובלמטי: אם בית-המשפט משתכנע, בדרך כלשהי, לרבות העיון באמרה עצמה, שהאמרה היא אמת, היא תהיה קבילה; אף אם ניתנה כתוצאה מאלימות או מהתעללות וגם אם בית-המשפט סבור שלא ניתנה מרצונו החופשי של הנחקר. כלומר: מבחן האמת גובר על כל שיקול אחר. ההודאה קבילה גם אם הושגה באלימות גסה, בעינויים או בהשפלה מחפירה.

(ב) ההצעה החדשה

בחוק המוצע מופיעות שתי גרסאות חלופיות בעניין אמרת נאשם: האחת – חזרה מדויקת על הצעת ידין הנ"ל; והשנייה: הצעה חדשה. בדברי ההסבר נאמר לנו כי יש בפסיקה של בית-המשפט העליון שתי גישות, וכל גרסה מתאימה לאחת הגישות.

לכאורה מתקבל הרושם ששתי הגרסאות מוגשות לציבור על-פי המלצת השופט לנדוי והצוות המייעץ שסייע בידו. אולם מעיון בדו"ח שהוגש על-ידי השופט לנדוי ליועץ המשפטי לממשלה עולה תמונה שונה. השופט לנדוי מסתייג בתוקף מהצעת ידין, ואומר, בין השאר:

"דעתי היתה מאז ומתמיד שהפעלת אלימות, וכן לחץ פסיכולוגי כבד, חייבים להביא לידי פסילת ההודיה מגיה וביה, אפילו סבור בית המשפט כי היא הודיית אמת... קבלת הגירסה הקיצונית הגלומה בסעיף 36 סיפא של הצעת ידין, תתיר את הרצועה לחלוטין..."

ובהמשך הדו"ח השופט לנדוי מציין (התחלת פסקה 20):

"כסוגיה מטרידה זו... דנתי שעה ארוכה ביחד עם הצוות, ולבסוף הגענו לדעה מוסכמת, תוך ויתורים הדדיים שהפגישו אותנו באמצע הדרך..."

כלומר: הגרסה הראשונה היא בכלל לא פרי המלצות השופט והצוות. הם המליצו רק על הגרסה החלופית! וזו אינה מייצגת את אחת הגישות שבפסיקה שלנו, אלא היא עצמה כבר מהווה פשרה, לאחר ויתורים מסוימים.

עמדת השופט לנדוי והשופטים האחרים שגרסו כמוהו היתה, כידוע, מאז ומתמיד עמדת-ביניים – גישה מאוזנת שיש בה ויתור מסוים על מלוא הגנת זכויות הפרט למען צורכי המלחמה בפשיעה. ואם כדי להגיע לדעה מוסכמת עם הצוות של משרד-המשפטים, בניסוח המלצות להצעה החדשה, נעשו שוב ויתורים על-ידי השופט לנדוי, הרי יוצא שגירסה ב – המוסכמת – היא כבר פשרה כפולה, לאחר שהיו מצדו פעמיים ויתורים. אף-על-פי-כן, בחיבור התזכיר שבפנינו, לא היה משרד-המשפטים מוכן לאמץ את גרסה ב כהצעה יחידה, אלא רק כגרסה חלופית להצעת ידין!

4. לתוכן ההצעות בעניין קבילות הודאות

(א) על גרסה א של סעיף 37

גרסה א מזכירה את השקפתו של השופט חיים כהן, שאותה הגדיר השופט לנדוי כ"מוטעית על-פי עקרונות יסודיים"¹⁷. כמו-כן ציטטתי כבר את הדו"ח שבו נמתחה ביקורת חריפה על גרסה א.

(ב) פסק-דין מועדי

אולם חסידי גרסה א (הצעת ידן) ודאי יטענו שבינתיים נפל דבר בישראל: פסק-דין מועדי, שניתן בתחילת 1984¹⁸.

אכן, יש בפסק הדין הסתייגות מאחת העמדות של השופט לנדוי. והמגמה הכללית של פסק-הדין היא לחזק את ידיה של המשטרה, נוכח ריבוי הפשיעה האלימה בארץ. עם זאת ראוי להרגיש, כי גם במועדי לא נפסקה הלכה שהמטרה של גילוי האמת מצדיקה היוקקות לכל אמצעי יעיל.

לא זה המקום לניתוח מפורט של פסק-הדין. אומר רק מלים מספר:

(1) עד כה, רוב השופטים אשר דנו בקבילות הודאות שנגבו באמצעים פסולים הכירו בכך שבתי-המשפט עומדים מול התנגשות בין שני אינטרסים ציבוריים נוגדים; ואילו המחמירים עם הנאשמים, כמו הנשיא יצחק כהן במועדי, הסכימו שלסעיף 12 לפקודת הראיות יש מטרת-לוואי — להרתיע את המשטרה מהתנהגות בלתי-נסבלת¹⁹. השופט אלון הוא היחיד (או בין המעטים) הסבור, שאין לסעיף 12 ולא כלום עם הצורך להרתיע את אנשי הרשות²⁰.

(2) גם המחמירים, כמו השופטים חיים כהן ויצחק כהן, מנמקים את העדפת האינטרס של חיוק ידיה של המשטרה, במאבקה נגד התגברות הפשיעה ותחכומה²¹. ואילו אצל השופט אלון במועדי יש טיעון מאוד מודגש ומפורט של חובת בידור האמת, אך לאו דווקא הנימוק של החמרת הפשיעה. לדעתו, עשיית הצדק מחייבת כמעט תמיד להעריך את האמת מעל לכל שיקול אחר²². נוכח הדברים האלה כבר אין זה מפתיע שהשופט אלון, אך רק הוא, מצטט באהרה את סעיף 36 להצעת ידן — היינו גרסה א בהצעה החרשה — ומעיר כי החידוש שבסעיף 36 "ראוי הוא לעיון"²³. מעיון בפסקי-הדין של

17 ע"פ 183/78, 191/79 אבו-מידג'ם, פ"ד לד(4) 533, 537.

18 ע"פ 115/82, 168, פ"ד לח(1) 197.

19 ראה שם, עמ' 248 — 249.

20 ראה שם, עמ' 259, 263.

21 ראה דברי השופט חיים כהן בע"פ 369/78 אבו-מידג'ם, פ"ד לג(3) 376, 383 ובאבו-מידג'ם (לעיל, הערה 17), 546. כן ראה דברי הנשיא יצחק כהן במועדי (לעיל, הערה 18), 252.

22 ראה מועדי, שם, עמ' 261.

23 שם, עמ' 264 — 265.

השופטים גולדברג וכהן במועדי עולה – לדעתי – ברורות שהם לא היו תומכים בהוראת חוק כדוגמת גרסה א. אין הם רואים את חזות הכול במציאת האמת! לסיום נקודה זו ברצוני לומר כי אם גרסה א תיהפך לחוק, קיימת סכנה של התגברות הזלזול בזכויות הפרט ובכבודו כאדם. יש חשש שבקרב חוקרי המשטרה תתחזק ההרגשה, כי המטרה של בירור האמת מקדשת את כל האמצעים. כן מסתבר, שעל-ידי מעשה חקיקה כזה נהיה יוצא-דופן, לא רק בהשוואה לארצות-הברית ולאנגליה. אנו גם הולכים ומתרחקים מן המקובל כיום במדינות הגאורות שביבשת אירופה, במיוחד בעקבות ההצטרפות לאמנה האירופאית לזכויות האדם. כך שאנו עשויים למצוא את עצמנו בבדידות לא כל-כך מזהירה.

(ג) על גרסה ב של סעיף 37

כפי שעולה מדבריו של השופט לנדוי, משמעות ההוראה של גרסה ב היא שקבילות ההודאות תהיה תלויה במידת הלחץ שהופעל על-ידי החוקר, כדי להניע את הנחקר להודות. סעיף 37 – על-פי גרסה זו – מבחין בין שני סוגי לחצים, בשים לב לטיב הלחץ ולחומר. הרעיון שביסוד הצעה זו נראה לי, והוא גם תואם את המקובל בארצות מספר, כפי שראינו על המשפט האנגלי.

לגבי הסוג הראשון של לחצים, נראה לי שהאיום אינו צריך להתייחס רק ל"אלימות של ממש" ול"עינויים גופניים", אלא גם ל"עינויים נפשיים" ול"השפלה קשה של הנחקר".

כן נדמה לי, שבסעיף 37(א) יהיה עדיף לכתוב "השפלה של הנחקר" כנימוק לפסילת הודאה, ולא רק השפלה "קשה"; ובכלל הייתי נעזר בהגדרה של *oppression* שבחוק האנגלי החדש (שצוטטה לעיל), וזאת מן הטעם הבא: מאחר שסעיף 37 בא במקום סעיף 12 לפקודת הראיות, הרי מתבטלת הדרושה להוכיח שההודאה היתה "חופשית ומרצון". הפסיקה הרבה על דרישה זו שוב לא תעזור הרבה, אולם אימוץ המבחנים שבחוק האנגלי החדש ובאמנה האירופאית יאפשר לבתי-המשפט בישראל – אם יראו צורך בכך – להסתייע בפסיקה ובספרות המשפטית האנגלית וכן בפסיקה ובספרות של בית-הדין האירופאי לזכויות האדם, כלי שהחלטותיהם יחייבו אותנו.

ז. סיכום

- (1) ציינתי בכמה הקשרים כי להערכת, הצעת החוק החדשה טובה יותר מקודמתה – הן במגמותיה והן בכמה הסדרים הכלולים בה. עם זאת, הסתייגתי מן השיטה שלא להסדיר בחוק המוצע כמה נושאים מרכזיים. לעתים גם לא ברור אם כלל מסוים בוטל מכללא על-ידי החוק המוצע או שתוקפו נשמר (למשל, הכלל הפוסל ראיות על מעשים דומים). כן ניסיתי להראות, שבכמה סוגיות מרכזיות לא ניצלו מחברי החוק המוצע את ההזדמנות לעיין מחדש בהסדרים קיימים, תוך התחשבות בביקורת ובהמלצות לתיקון

החוק שהועלו בפסיקה ובספרות המשפטית. הדוגמאות שלי היו עדות ילדים בעבירות מין וראיות חסרות שונות.

בעניין עדות שמיעה, הסכמתי עם מחברי החוק שאין לבטל לגמרי את הכלל הפוסל. אולם הפתרונות המוצעים עדיין קיצוניים מדי – לטעמי – ולמעשה הם אינם רחוקים מהכשרת כל עדות שמיעה – ואפילו בפלילים!

אשר לראיות שהושגו באמצעים בלתי-חוקיים או בלתי-הוגנים, החוק המוצע מחייס רק להודאות. חסרה – לדעתי – הוראה בחוק הנותנת לבית-המשפט שיקול-דעת שלא לקבל ראיה בגלל האמצעים שנקטו לשם השגתה. כן ראוי היה, בהודמנות זו, לבחון מחדש את כללי הפסילה בחוק-האזנת סתר ובחוק הגנת הפרטיות ולתאם עם ועדת השופט דב לוין בדבר ההצעות לפסול ראיות שהושגו תוך הפרת דיני המעצר, החיפוש והחקירה המשטרית.

בקשר להודאות, תמהתי על כך שמשרד-המשפטים חזר שוב על גרסה א, למרות הביקורת שנמתחה עליה ולמרות העובדה שגם השופט לנדוי והצוות המייצג לא המליצו עליה כלל. לעומת זאת, גרסה ב היא בכיוון הרצוי – לדעתי – ורק הצעתי להכניס בה כמה שינויים תוך הסתייעות בחוק החרות האנגלי החדש.

(2) בפורום זה מיותר להדגיש את חשיבותם של דיני הראיות. הם הרי לחם חוקן של בית-המשפט, בהליכים אזרחיים ופליליים. הכללים, ברובם, אינם טכניים אלא עניינם לאזן אינטרסים ציבוריים שונים, כגון:

- זכויות העצור והחשוד לשלימות גופו ונפשו מול צרכי המלחמה בפשיעה;
- היקף התסיונות בגלל בטחון המדינה או יחסי אמן, לעומת הצורך בראיות לשם בירור האמת ועשיית צדק;
- עד היכן צריכה להגיע הנכונות להסתפק בראיות משניות, למרות ההפרה של זכות העימות והעדר חקירה נגדית?
- האם רצוי שבית-המשפט ידע על עברו של הנאשם או שהסכנה של היווצרות דעה קדומה היא הגורם הדומיננטי?

זהו אפוא תחום משפטי וחברתי רגיש, וכל הסדר חוקי כרוך בהכרעות של מדיניות. בגלל חשיבות התחום ולאור ההערות על החוק המוצע שכפנינו, אני בא להציע שמשרד-המשפטים לא ימהר מדי בהליכי החקיקה, אלא ישקול את הדברים הבאים:

(א) להשלים את ההצעה, כך שיוכן חוק ראיות מקיף וממצה, כמתכונת של קודיפיקציה – כפי שכבר נעשה בחלק גדול מענפי המשפט האזרחי, ובתחום סדר-הדין הפלילי, ותהליך דומה מתקיים בתחום דיני העונשין.

(ב) להקים ועדה ציבורית – דבר שמשום מה טרם נעשה בעניין חוק הראיות. מדובר בוועדה בהרכב ייצוגי רחב, כפי שמשרד-המשפטים נוהג למנות בדרך-כלל בהכנת הצעות חוק מקיפות; כך שהוועדה תכלול גם עורכי-דין פרטיים, נציג המשטרה, וכן מהשופטים היושבים בערכאות ראשונות ומרצים-חוקרים מן הפקולטות למשפטים. שלא כמקובל, הייתי מציע במקרה זה, ובעתיד, לצרף לוועדות כאלה גם חבר שאינו משפטן, אלא בעל רקע אחר, כגון סוציולוג או פסיכולוג, אדם "שאכפת לו" מן המערכת

המשפטית, אשר הנושאים של טובת המדינה וזכויות הפרט מעסיקים אותו. כמובן הייתי ממליץ שהשופט לנדוי יהיה יו"ר הוועדה.

(ג) ועדה זו תבחן את ההצעה שכפנינו בשים לב לכל ההערות בעל-פה המושמעות היום ושיושמעו בפורומים אחרים, וכך כל ההערות בכתב שנשלחו כבר ושאוּלי עוד יישלחו למחלקת-החקיקה של משרד-המשפטים. כן תרכז הוועדה המלצות ולבנטיות מוועדות ריפורמה אחרות (על החסיון העיתונאי, על יחסי עו"ד – לקוח, על מעצר וחיפוש ועוד).

(ד) כן תשקול ועדה זו אם אין זה דרוש להשיג מידע נוסף, לשם השלמת החוק המוצע; או שמא ראוי ליזום עריכת מחקר כלשהו, כגון על תגובות המשטרה לפסילת ראיות – נושא שהעלה השופט ברק בפרשת ועקנין, או על ההסדר החוקי בעניין עדות ילדים בעבירות מין או בדיקה השוואתית של שיטות משפט אחרות, נוסף על מה שכבר נעשה על-ידי מחברי ההצעה שלפנינו או על כל נושא אחר, כדוגמת המחקרים שהזמינה הוועדה המלכותית לפרוצדורה פלילית.

אם נעשה את כל אלה, נראה לי כי טובים הסיכויים להגיע אל חוק הראיות הרצוי, כאשר נקודות-האיזון בין אינטרסים נוגדים יהיו אולי שונות, ויהיה זה נדבך נוסף בתהליך הקודיפיקציה של המשפט הישראלי.

תוספת

THE RESEARCH SERIES

Research Study

Number Title

Number	Title
1 and 2	<i>Police Interrogation: The Psychological Approach</i> by Barrie Irving and Linden Hilgendorf, and <i>Police Interrogation: A Case Study of Current Practice</i> by Barrie Irving with the assistance of Linden Hilgendorf.
3 and 4	<i>Police Interrogation</i> by Pauline Morris and <i>Police Interrogation: An Observational Study in Four Police Stations</i> by Paul Softley with the assistance of David Brown, Bob Forde, George Mair and David Moxon.
5	<i>Confessions in Crown Court Trials</i> by John Baldwin and Michael McConville.
6	<i>Contested Trials in Magistrates' Courts: The Case for the Prosecution</i> by Julie Vennard with the assistance of Karen Williams.
7	<i>Uncovering Crime: The Police Role</i> by David Steer.
8	<i>Police Interrogation: Tape Recording</i> by J.A. Barnes and N. Webster.
9	<i>Arrest, Charge and Summons: Current Practice and Resource Implications</i> by R. Gemmill and R.F. Morgan-Giles.
10	<i>Prosecutions by Private Individuals and Non-Police Agencies</i> by K.W. Lidstone, Russell Hogg and Frank Sutcliffe in collaboration with A.E. Bottoms and Monica A. Walker.
11 and 12	<i>The Prosecution System: Survey of Prosecuting Solicitors' Departments</i> by Mollie Weatheritt in collaboration with Joan MacNaughton and <i>The Prosecution System: Organisational Implications of Change</i> by David R. Kaye with the assistance of R.L. Redman and G.J. Brennand.